

БАЗОВІ КАТЕГОРІЇ ТА ВЛАСТИВОСТІ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ

У статті висвітлено погляди науковців на базові категорії та властивості семантичних полів, взаємовідносини слів у межах одного семантичного поля та особливості взаємопроникнення та взаємодії слів, що відносяться до різних семантичних полів.

Ключові слова: семантичне поле, сема, асоціативні зв'язки понятійні узагальнення, етапи організації семантичних полів.

В статті освітлені погляди науковців на базові категорії та властивості семантичних полів, взаємовідносини слів у межах одного семантичного поля та особливості взаємопроникнення та взаємодії слів, що відносяться до різних семантичних полів.

Ключевые слова: семантическое поле, сема, асоциативные связи, обобщения понятий, этапы организации семантических полей

Актуалізація словникового запасу, точність вживання слів багато в чому визначаються рівнем сформованості семантичних полів лексичної системи. У процесі розвитку словника слово включається в складну систему парадигматичних і синтагматичних зв'язків.

Спостерігаючи становлення лексико-семантичної системи у дітей дошкільного віку, А.І. Лаврентьев [1] виділив чотири етапи розвитку системної організації дитячого словника. На першому етапі лексичний запас дитини представляє собою невпорядкований набір окремих слів. На другому, "ситуаційному" етапі у свідомості дитини формується деяка система слів ("ситуаційні поля"), що відносяться до однієї ситуації. Третій етап характеризує об'єднання лексем у тематичні групи ("тематичний" етап). На четвертому етапі виникає синонімія і системна організація словника дитини, що наближається за своєю будовою до лексико-семантичної системи дорослих носіїв мови.

Психологічними дослідженнями встановлено, що значення слова на всіх етапах розвитку дитини не залишається незмінним, а навпаки, зазнає "складного розвитку" (А. Р. Лурія)[5].

Провідні лінгвісти (М.Я. Плющ, Л.В. Щерба та ін.) визначають семантику як розділ науки, що відповідає на питання, яким чином людина, знаючи слова і володіючи граматичними категоріями, може передати з їх допомогою найрізноманітнішу інформацію, в тому числі і про свій внутрішній світ, здатна зрозуміти яку саме інформацію несе у собі більшість висловлювань, навіть ті з якими зустрічається вперше.

Семантичні співвідношення виражені у словах, словосполученнях, реченнях чи навіть текстах визначають предмети, їх якості, дії з ними, їх співвідношення у певних ситуаціях та послідовність цих співвідношень або правила їх комбінування.

Базовими категоріями семантики визначені: уявлення про природу речей, явищ, подій та функцій, часові та просторові співвідношення, загальнолюдські, особистісні та суспільні, а також абстрактні співвідношення, що характеризують найвищий з рівнів формування семантичної системи.

Однією з форм структурування одиниць лексичного рівня є семантичне поле, яке в лінгвістиці розуміється як сукупність слів різних частин мови, об'єднаних спільністю вираження одного поняття. Саме поняття і служить основою інтеграції слів у семантичному полі. Базове для семантичного поля поняття є ідеальним елементом, у той час як слова, інтегровані в поле є матеріальним втіленнями поняття.

Науково доведеним є те, що одиниці мови складають системи. Слова не є винятком, перебуваючи один з одним в певних синтагматичних і парадигматичних відношеннях, вони існують не ізольовано один від одного, а об'єднуються за допомогою окремих значень. Саме тому й відбувається з'єднання слів в групи за семантичною подібністю, об'єднання слів за цією ознакою в семантичні поля[2]. Дослідження словникового складу мови з допомогою семантичних полів дає загальне, але в той же час досить чітке уявлення про значення слів, їх взаємодію в межах багатозначного слова в цілісній лексико-семантичній структурі мови. Значення слів і відповідні їм поняття є основним критерієм розподілу словникового складу мови на лексико-семантичні поля, при цьому вичленовуються більш конкретні у порівнянні зі значеннями і поняттями елементи структури полів - семи. Під семою розуміється відображення у свідомості носіїв мови диференційних рис, об'єктивно притаманних об'єкту дійсності (денотату), або приписуваних йому даним мовним середовищем і є об'єктивними по відношенню до кожного мовця.

У Лінгвістичному енциклопедичному словнику дається таке визначення семантичного поля: "Семантичне поле - сукупність мовних (головним чином лексичних) одиниць, об'єднаних спільністю змісту (іноді також спільністю формальних показників) і відображають

понятійну, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ". Отже підставою для виділення семантичних полів може служити наявність спільного змістового, понятійного, предметного або функціонального компонентів у структурі значення або у змісті явищ дійсності.

Семантичні поля, що належать різним мовам, представляють структурну організацію навколишнього світу, що вдається вербалізувати за допомогою мови. Вони є способами мовленнєвого опису дійсності. Оскільки концептуальний і мовний зміст у лінгвокультурах різних мов варіюється, то семантичні поля як спосіб репрезентації мовних картин світу залежать від національного сприйняття світу[1]. Семантичне поле - це компактна частина словника, що розкриває якусь певну "понятійну сферу" цієї мови. Воно неповторне, керується своїми внутрішніми законами і реалізує свої уявлення про світ, і часто не збігається з аналогічним явищем яке представлено як в різних мовах, так і в історії однієї й тієї ж мови. Завдання полягає в тому, щоб визначити специфічний для даної мови розподіл, зв'язок і взаємозумовленість значень. Отже, семантичне поле являє собою сукупність взаємообумовлених значень слів (наборів сем), об'єднаних спільністю будь-якої понятійної сфери мови, має певну структурно-функціональну спрямованість і виражає спосіб світосприйняття даним народом, етносом.

На думку О.С. Ушакової семантичне поле може розглядатися і як засіб репрезентації реальності, як лінгвістична категорія і як метод опису лексичного складу мови. Крім того, семантичне поле є філософською категорією, спрямованою на пізнання закономірних зв'язків явищ мовної дійсності. Будучи категорією вищого порядку, семантичне поле виступає в іншому плані як метод системно-функціонального аналізу мови. Інтерпретація того чи іншого фрагмента дійсності у вигляді ієрархічно організованого в мові семантичного простору представляється найбільш повним і адекватним методом пізнання світу і найважливіших зв'язки між його об'єктами.

При описі семантичних полів важливо враховувати ієрархічну впорядкованість компонентів змісту в структурі значення. У дослідженні З.Н. Вердієвої встановлені наступні відносини між семами: вони описуються синтаксичними позиціями, які займають компоненти у фразі і виділяються шляхом логічного аналізу та фіксують родовидові відносини, тобто наявність одних сем обов'язково передбачає наявність інших сем.

М. М. Покровський вважає, що слова мають схильність до структурації незалежно від свідомості, а їх угруповання – ідеальні сутності: "Слова та їх значення живуть не відокремленою один від

одного життям, а з'єднуються в нашому мовленні, незалежно від нашої свідомості, в різні групи, причому підставою для групування служить подібність або пряма протилежність за основним значенням"[4].

Н.Н. Полонская вважає що семантичне поле – це структура високого ступеня абстракції, формування якої відбувається на підставі виділення певного компоненту змісту, спільного для значення всіх членів даної структури незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої морфологічної категорії. Основним критерієм виділення семантичних полів є спільність значень на основі спільності сем, при цьому не враховується граматична парадигматика.

Лексична система мови, безумовно, є утворенням, в якому елементи знаходяться в певних відносинах залежності і впорядкованості, а саме це впорядкована множина елементів, пов'язаних певними відносинами. Незважаючи на те що лексична система достатньо відкрита, а сама кількість елементів незрівнянно велика в порівнянні з елементами інших систем, лексика все ж являє собою стійку і доступну для дослідження систему на кожному з етапів розвитку мовлення. Слова що протиставлені один одному або взаємопов'язані утворюють системи, що вимагають виділення більш складних критеріїв для визначення зв'язків усередині системи.

Дослідження В.П. Белянина та М.І. Лісіної доводять, що одним з різновидів семантичних полів є функціональне поле (функціонально-семантичне поле), дослідження природи якого дозволяє розглянути сукупність взаємозв'язків одиниць всередині поля з точки зору їх вживання за допомогою мовних засобів. Функціонально-семантичне поле базується на певній семантичній категорії угруповання граматичних так званих "базових" лексичних одиниць, а також різних комбінованих (лексико-синтаксичних і т. п.) засобів цієї мови, які взаємодіють на основі спільності їх семантичних функцій. Кожне поле включає систему типів і класів, різновидів та варіантів певної семантичної категорії, співвіднесених з різноманітними формальними засобами їх вираження.

Структура семантичних полів представлена центром і периферією. Словесні знаки, в смисловій структурі яких домінуюче положення займає ознака, що збігається з поняттям, інтегруючим поле, утворює його ядро. Словесні знаки, що містять цю ознаку в позиції підпорядкування, відносяться до периферії поля. Ядро семантичного поля виражає спільну з поняттям семантичну ознаку. Для виділення периферії семантичного поля важливо виявити вторинні семантичні ознаки, які можуть бути визначені за допомогою контекста.

Диференційні національно-культурні цінності оформлені часом, вони становлять сутність менталітету етносу і відрізняють його від інших культур. Структурні елементи семантичних полів, інтегруючі

окремі семантичні ознаки в більш загальні, є посередництвом мовних одиниць. Елементи семантичних полів, які перебувають у складних зв'язках один з одним, знаходяться також у складних зв'язках з елементами об'єктивної дійсності і безпосередньо залежать від неї і в деякій мірі детермінують її.

Одиниці семантичного поля розглядаються кожного разу як одиниці того чи іншого лексико-семантичного класу слів, що володіють усіма його семантичними, структурними та функціональними властивостями. Кожен клас семантичного поля виявляє певну структуру: своєрідне ядро і центральну частину, а також периферію. Різні його одиниці в межах "сфер" семантичного поля виявляються закономірно пов'язаними різного роду повторюваними регулярними відносинами, такі одиниці нерідко диференціюються стилістично.

У лінгвістичному енциклопедичному словнику вказані наступні властивості семантичних полів: "Семантичні поля характеризуються зв'язком слів або їх окремих значень, системним характером цих зв'язків, взаємозалежністю і взаємовизначеністю лексичних одиниць, відносною автономністю поля, безперервністю смислового простору і психологічною реальністю для середнього носія мови" Із зазначених властивостей семантичних полів випливає, що вони, будучи абстрактною конструкцією, мають складну структуру з можливим взаємопроникненням одиниць одних класів в інші класи.

На думку О.С. Ушакової, А.В. Семенович та інших науковців семантичне поле необхідно розглядати як явище багатоаспектне, взяте в сукупності його маніфестацій: а саме по трьох осях - парадигматика, синтагматика і епідигматика. Крім того, при реконструюванні поля доцільно враховувати також асоціативні зв'язки слів і суб'єктивний фактор, тобто відношення мовця до реальності, теми висловлювання і співрозмовника. У цьому випадку поле реконструюється у його зв'язку з іншими полями і мовною картиною культури в цілому, що входить в структуру мовної особистості. Отже, семантичні поля репрезентуються не тільки у вигляді власне лінгвістичних зв'язків (парадигматика, синтагматика і епідигматика), але і з урахуванням екстралінгвістичної реальності. При цьому поля є не виключно системним утворенням, а дискурсивним виявом мовної репрезентації реальності, здатним в залежності від екстралінгвістичних факторів до трансформації в рамках даної мовної свідомості.

Л.С. Виготським, А.В. Семенович та Н.Н. Полонською базовими категоріями семантики визначені: уявлення про природу речей, явищ, подій та функцій, часові та просторові співвідношення, загальнолюдські, особистісні та суспільні, а також абстрактні співвідношення, що характеризують найвищий з рівнів формування семантичної системи.

Семантичне поле володіє такими основними властивостями:

1. Семантичне поле інтуїтивно зрозуміле носієві мови і являється для нього психологічною реальністю.
2. Семантичне поле автономне і може бути виділено як самостійна підсистема мови.
3. Одиниці семантичного поля пов'язані тими чи іншими системними семантичними відносинами.
4. Кожне семантичне поле пов'язане з іншими семантичними полями мови і в сукупності з ними утворює мовну систему.

В основі теорії семантичних полів лежить уявлення про існування в мові деяких семантичних груп і про можливе входження мовних одиниць в одну або кілька таких груп. Зокрема, словниковий склад мови (лексика) може бути представлений як набір окремих груп слів, об'єднаних різними відносинами: синонімічними (*хвалитися - вихвалитися*) та антонімічних (*говорити - мовчати*) і т.п.

Семантичні поля можуть перетинатися або повністю входити одне в інше. Значення кожного слова найповніше визначається тільки в тому випадку, якщо відомі значення інших слів з того ж поля. Окрема мовна одиниця може мати кілька значень і може бути віднесена до різних семантичних полів. Наприклад, прикметник *зелений* може входити в семантичне поле кольороназв і одночасно в поле, одиниці якого об'єднані узагальненим значенням "екологія".

Семантична ознака, що лежить в основі семантичного поля, може також розглядатися як деяка понятійна категорія, так чи інакше співвідноситься з оточуючою людиною дійсністю і з її досвідом.

Найбільш простий різновид семантичного поля – поле парадигматичного типу, одиницями якого є лексеми, які належать до однієї частини мови і об'єднані спільною категоріальною семой у значенні. Такі поля нерідко також іменуються семантичними класами або лексико-семантичними групами.

Як відзначають І.М. Кобозева, Л.М. Васильєв та інші автори, зв'язки між одиницями окремого семантичного поля можуть відрізнятися за "широотою" і специфічністю. Найбільш загальні типи зв'язків – це зв'язки парадигматичного типу (синонімічні, антонімічні, родовидові та ін.)

Наприклад, група слів *дерево, гілка, стовбур, листок* і т.д. може формувати як самостійне семантичне поле, об'єднане ставленням "частина - ціле", так і входити до складу семантичного поля рослин. У цьому випадку лексема *дерево* буде служити гіперонімом (родовим поняттям) для таких лексем, як, наприклад, *береза, дуб, пальма* і т.д.

Семантичне поле дієслів може бути представлене у вигляді об'єднання синонімічних рядів (*розмовляти - спілкуватися - ...; лаяти -*

сварити - критикувати .. .; дражнити - висміювати - потішатися - ...) і т.д.

Прикладом мінімального семантичного поля парадигматичного типу може служити синонімічна група, наприклад дієслів *говорити, розповідати, базікати, вихвалитися* і ін. Елементи семантичного поля дієслів об'єднані інтегральною семантичною ознакою "говоріння", але їх значення не тотожне. Одиниці цього семантичного поля розрізняються диференційними ознаками, наприклад "взаємне повідомлення" (розмовляти), "одностороннє повідомлення" (повідомляти, доповідати). Крім того, вони різняться стилістичними, дериваційними і конотативними компонентами значення. Наприклад, дієслово *ляти*, крім семи "говоріння", має також додаткове конотативне значення - негативну експресивність.

Загальною семантичною ознакою, що поєднує елементи конкретного семантичного поля, в інших семантичних полях тієї ж мови може виступати диференційованість. Наприклад, семантичне поле "дієслів комунікації" включить в себе поле дієслів поряд з такими лексемами, як *телеграфувати, написати* і ін. Інтегральною семантичною ознакою для цього поля буде ознака "передачі інформації", а "канал передачі інформації" - усний, письмовий та ін. виступить у ролі диференційної ознаки.

Сам термін "семантичне поле" в даний час все частіше замінюється більш вузькими лінгвістичними термінами: лексичне поле, синонімічний ряд, лексико-семантичне поле і т.п. Кожен з цих термінів більш чітко задає тип мовних одиниць, що входять в поле або тип зв'язку між ними. Тим не менше в багатьох роботах як вираз "семантичне поле", так і більш спеціалізовані позначення вживаються як термінологічні синоніми.

Список використаних джерел

1. Белянин В.П. Психолінгвістика. – М.: Флінта: Московский психолого-социальный институт, 2004. – 232 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Издательство "Лабиринт", 1999. – 352 с.
3. Грибова О.Е. Технология организации логопедического обследования: Методическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 96 с.
4. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: Педагогика, 1986. – 128 с.
5. Лурия А. Р. Письмо и речь: Нейролингвистические исследования. – М.: Академия, 2002. – 352 с.
6. Полонская Н.Н. Нейропсихологическая диагностика детей младшего дошкольного возраста. – М.: Академия, 2007. – 192 с.

7. Семенович А.В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте. – М.: Академия, 2002. – 232 с.
8. Ушакова О.С. Теория и практика развития речи дошкольника. – М.: ТЦ Сфера, 2008. – 120 с.

Highlights the views of scientists on basic categories and semantic properties, the relationship of words within a semantic field and features of interpenetration and interaction of words that belong to different semantic fields.

Keywords: semantic field, Sam, associative conceptual generalization, the stages of semantic fields.

Отримано 30. 05.2011 р.